

ձակվում և Տրդատին վտարում է հռոմեական Հայաստանից¹⁷։ Այս պատճառ դարձավ նոր կայսր Կարոսի (282—283) արշավանքին դեպի հռոմեական Հայաստան, որտեղ կրկին գահակալեց Տրդատը և Կարոսի զորքերի հետ գնաց Միջագետք¹⁸։ Սասանյանների կողմից սլաթերազմին մասնակցում էր «Հայաստանի մեծ թագավոր» լեոսրովա-Ներսեսը, որին հայ մատենագիրները շիւթում են Հայոց թագավոր խոսրովի հետ։ լեոսրովա-Ներսեսը զլխավորում էր պարսկական Հայաստանի հեծելազորը՝ կազմված իր դաշնակիցներից, որոնցից հիշատակվում է աուսպելական Կոռնակը։ Կարոս կայսրն արգեն հասել էր Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոն, բայց նա կայծակահար է լինում և սպանվում։ Հռոմեական բանակը նրա որդու՝ կայսր Նումերիանոսի (283—284) հրամանատարությամբ, շտապ նահանջում է։

Պարսիկները նորից զավթեցին հռոմեական Միջագետքը (Մեսոպոտամիա պրովինցիան) և հռոմեական Հայաստանը։ Սակայն այս վերջին սնդամ էր, քանի որ Թրակիայում՝ Նումերիանոսի և Խուալիայում (Վերոնայի մոտ) նրա և Կարոսի Կարինոսի սպանվելուց հետո գահ բարձրացած Գիոկղետիանոսը (284—305) վերջ դրեց այս վիճակին։

2. ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Գիոկղետիանոսի գահակալությունը սկսվում է նոր ժամանակաշրջան։ Հին աշխարհի ստրկատիրական հասարակության ճգնաժամը, որ գրեթե մեկ դար (193—284) ընդգրկել էր ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը, ավարտվում է կայսրության ամրապնդմամբ ու վերելքով, և ընդհակառակը, այժմ ճգնաժամային վիճակ էր սպրում Սասանյան Իրանը՝ Երանշահրը։ Ստեղծվում էր այնպիսի իրադրություն, երբ պիտի վերանար Հայաստանի անկալուն վիճակը և վերականգնվեր նրա միասնությունը։

Գիոկղետիանոսի արևելյան քաղաքականության ակտիվացումը նշանավորվեց նրանով, որ նա իր գահակից դարձրեց Մաքսիմիանոսին (286—305), իսկ ավելի ուշ Լիկորոդ կեսար նշանակեց Գալլիերիոսին (293—311)։ Գիոկղետիանոսը Մաքսիմիանոսին ուղարկում է Արևմուտք՝ այնտեղի գործերը կարգավորելու, իսկ Գալլիերիոսին՝ Արևելք։ Վերջինս ղեկավարում է Միջագետքով և Հայաստանով։

Ըստ խորհնացու, հռոմեական Հայաստանում կայուն վիճակ էր ստեղծվել և Տրդատը վերստին, և այս անգամ վերջնականապես, հաստատվել էր իր գահին՝ Գիոկղետիանոսի թագավորության կրորդ տարում (287)¹⁹։ Վերականգնում

17 Վառահրան Բ-ն այդ ժամանակ չի կարողանում Ներսեսի դեմ դուրս գալ, գրազված լինելով իր Երզրայրներից մեկի՝ Հորմիզդի (որն Ապար աշխարհի (Նորաստանի) կառավարիչն էր) ապստամբության ճեղքումով։ Հորմիզդն իրեն հռչակել էր Իրանի արքայից արքա, սակայն Վառահրան Բ-ի կողմնակիցներն ավելի ուժեղ դոմինացիոն և Հորմիզդը ենթարկվեց մահապատժի (283 թ.)։

18 Խորենացի, Բ, հթ։

19 Խորենացու այս հաղորդումը 2. Մանանդյանը համարում է սխալ, միևնույն ժամանակ նշելով Աննինսկու այն կարծիքը, ըստ որի, այդ վկայությունն ինչ-որ շափով ճիշտ է, եթայց ոչ ունի իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ խորենացին։ Խոսրով Բ-ի մահից (287) հետո նրա անմիջական հաջորդն էր լինելու իրապես Տրդատ Գ-ն, որը սակայն գահ էր բարձրացել ոչ թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թ. (Аннинский, Древние армянские истории, с. 51, 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 115)։

չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության,— առում է խորհնացին,— ուստի մանրամասն հետազոտությանը գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս կողմերն է եկել մեծ գործով²⁰,

Գաղղիայում ապստամբած բաղաուզների պարտվելուց հետո Դիոկղետիանոսը կարողացավ զբաղվել Արևելքի գործերով, Արևմուտքի Օգոստոս նշանակելով Մաքսիմիանոսին²¹։

Պարսկական Հայաստանում 17 տարի (276—293) իշխելով իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր» «Նոսարով»-Ներսեհը, և զբո՞ր՝ Որմիղդ-Արտաշիի մահվանից հետո (274) Իրանի արքայից արքայի գահի առաջին թեկնածուն էր, սակայն ամեն անգամ թշնամիները ղրկում էին նրան գահակալական իրավունքներից։ Ներսեհը սերտ կապեր է հաստատում Դիոկղետիանոսի և Տրդատի հետ։ Այդ պետք է օգներ նրան՝ հասնելու իր վաղեմի նպատակին։ Ներսեհը ճանաչում է կայսրության իրավունքները Հայաստանի Հոռմին հնթակա մասի վրա և պարսկական զորամասերը հեռանում են այնտեղից, իսկ Տրդատն իր զորամասերով գալիս, հաստատվում է իր գահին, նույն Չրմեսում՝ Երիղայում զտընվող Անահիտի սրբավայրից ոչ հեռու։

Այսպիսով, 287 թ. սկսվում է Տրդատի անընդմեջ թագավորությունը, առայժմ Հայաստանի հոռմեական մասում։

287—293 թթ. ընթացքում Տրդատը հոռմեական Հայաստանի թագավորն էր, իբրև վասալ հոռմեական կայսրի։ Իրանում ստեղծված իրադրությունը հարկագրում է Ներսեհին նոր զիջումներ անել։ Նրա կողմնակիցները Տիգրանի արքունիքում հանդիսավոր հրավերներ են ուղարկում՝ գալու և գրավելու իր նախնիների գահը իբրև միակ օրինավոր ժառանգի, որին նա սպասել էր գրեթե 20 տարի²², 293 թ. նա շտապում է Տիգրան՝ գրավելու արքայից արքայի գահը, և որպեսզի ապահովի իր թիկունքն արևմուտքից՝ Հայաստանի ու կայսրության կողմից, և նրանք ընդունեն իր գահակալությունը, գերադասում է պարսկական

²⁰ Խորենացի, Բ, ձբ (աշխ. թարգմ., էջ 217)։ Որոշ ձեռագրերում փոխանակ էյերրուրյ ամի՞ս նշված է էյերիլորդ ամի (Խորենացի, Բ, ձբ, զբարար, բնագիր, էջ 224, ծան. 5)։ Սամուել Անեցին իր ձևերի տակ ունեցել է Խորենացու երկի այնպիսի գրչագիր օրինակ, որտեղ եղել է վերջին տարընթերցվածը։ Նա գրում է, պետք է զգուշանալ ամեն Տրդատայ զուգել, զհեա երկրորդ ամի՞ն Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի, և ոչ իննևրորդին կամ առաջնորդին ըստ ոմանց» (էջ 63)։ Սամուել Անեցին պատահել է նաև այնպիսի աղբյուրների, որտեղ Տրդատի թագավորության առաջին տարին դրված է եղել Դիոկղետիանոսի կայսրության առաջին տարում՝ 284 թ., կամ նրա կառավարության իններորդ տարում՝ 293 թ.։ Երկու թվականներն էլ ճիշտ են և նկատի են առնված Տրդատի գահակալության տարրի պարագաները։

²¹ Դիոկղետիանոսը ամբողջ Հոռմեական կայսրությունը դարձրեց «տետրարքիա» (չորսորդապետություն)։ Արևելյան մասում կայսր էր Դիոկղետիանոսը, կեսար՝ Դալմիտոսը, Արևմտյան մասում կայսր էր Օգոստոս Մաքսիմիանոսը և կեսար՝ Կոստանդինոս Նյորը։ Այսպես նախադրյալ ստեղծվեց կայսրության երկատման, որը տեղի ունեցավ 395 թվականին։

²² Պայլուլիի արձանագրությունում Ներսեհն իբրև Հայաստանի թագավոր է կոչում և այնուհետև՝ հաղորդում է՝ «դեսպանը եկավ մեզ մոտ (ասելու), որ կարող է արքայից արքան Հայաստանից հանդիսավորությանը ուղևորվելով Երանշահը ընդունել աստվածներից և իշխանությունը և դահը... Եվ Լրբ տեսանք այդ նամակը, ապա հանուն Անուրա-Մաղալի և բոլոր աստվածների և տիրուհու Անահիտի, Հայաստանից ուղևորվեցինք Երանշահը Paikuli, Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire by E. Herzfeld, Berlin, 1924, 97—99, (այսուհետև՝ Paikuli); Henning. A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. XIY 1952, թ. 517 518, տե՛ս նաև՝ B. MacDermot. Նշվ. աշխ., թ. 283—284)։

Հայաստանի գահը հանձնել օրինավոր ժառանգ Տրդատին և ոչ Սասանյան դինաստիայի որևէ ներկայացուցչի, որն այնուհետ կդառնար իր մրցակիցը: Այսպիսով, ներսեհը 293 թ. Տրդատ Գ-ին ճանաչում է պարսկական Հայաստանի թագավոր²³: Սրանով ավարտվում է Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցչի-ների գահակալության ժամանակաշրջանը, որը հորինացին բնորոշում է իրրև ժամանակ անիշխանութեան», դրա տևողությունը համարելով 26 տարի²⁴:

Ինչպես երևում է, հորինացին «ժամանակ անիշխանութեան» կամ «ամջ անիշխանութեան» էր համարում այն 26 տարի կազմող ժամանակահատվածը, որ սկսվում էր Արտավազդ Ե-ի գահընկեցությունից հետո, երբ 261 թ. պարսկական Հայաստանում գահ բարձրացավ Որմիզդ-Արտաշիրն իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր», մինչև Տրդատ Գ Արշակունու գահակալության վերջնական ճանաչումը հռոմեական Հայաստանում (287): Այս 26 տարին, որ ամբողջ Հայաստանի վրա հայ Արշակունիների իշխանության ընդհատման տարիներն են, չպետք է շփոթել այն 27 տարվա («Խոսրով սպանալ յԱնկալ և անիշխան մնաց աշխարհս Հայոց զամս Իէ») ²⁵ հետ, որ ընդգրկում է 256—283 թվականները: Դրանք բռնագրաված հռոմեական Հայաստանի Սասանյանների ապօրինի իշխանության տարիներն են: Այսպիսով, պարսկական տիրապետությունը Հայաստանի մեծագույն մասում տևել է 261—293 թթ., այսինքն՝ 32 տարի:

Մարկվարտը իրավամբ ենթադրում է, որ հատվածաբար պահպանված Տիգրանակերտի արձանագրությունը²⁶ փորագրվել է III դ. և այդ արձանագրության մեջ ակնարկվածը Տրդատ Գ-ն է²⁷: Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից երևում է, որ Տիգրանակերտը գտնվել է հռոմեապարսկական սահմանագծի մոտ՝ պարսիկներին անցած կողմում: Հայոց թագավորը (իմա՝ Տրդատ Գ) պարսից արքայից հրովարտակ է ստանում, որի բովանդակության պատճենը, թերևս, հենց Տիգրանակերտի այդ արձանագրության հիմնական մասն էր կազմում, դատելով դրա վերջավորությունից. «Նրամայեցինք... ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այստեղ էլ փորագրված և ամրացված»²⁸: Արձանագրության բովանդակությունից երևում է, որ համաձայնություն է եղել հռոմեացիներին ու պարսիկներին միջև և Տիգրանակերտը հանձնվել է Հայոց թագավորին²⁹: Արձանագրության մեջ խոսվում է ինչ-որ հաշտության

²³ Տրդատ Գ-ն մինչև 296/7 թթ. պատերազմը պետք է ճանաչեր իր վասալական կախումը թե՛ Հռոմից և թե՛ Պարսկաստանից:

²⁴ Խորենացի, Բ, 45:

²⁵ «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 61:

²⁶ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. Berlin, 1910, s. 411—419, G. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, с. 81—82:

²⁷ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, 134—135; Հեմման-Հաուպտն այն վերագրում էր Հայոց Պապ թագավորին: 2. Մանանդյանը համաձայն է Մարկվարտի կարծիքին (նշվ. աշխ., էջ 121—122):

²⁸ 2. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 121:

²⁹ Չնայած Ա. Մարտիրոսյանը ճիշտ է եզրակացնում, որ ներսեհը 293 թ. Հայաստանից է զնացել գահը ժառանգելու, սակայն գրում է. «Տիգրանակերտի արձանագրությունն այս դեպքերին չի կարող վերաբերվել» (Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ, 1975, № 3, էջ 163—165): Ինչպես իրավամբ նշում է 2. Մանանդյանը, Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրությունը խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր է «Տրդատ Գ-ի վերագրածի ու թագադրման մասին Հայաստանում» (2. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 120):

կամ խաղաղ վիճակի մասին³⁰, Այսպիսով ներսեհի գահակալության առաջին տարում տեղի ունեցած հռոմեապարսկական բանակցությունների մասին գաղափար է տալիս հենց այս՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունը: Արքայից արքան Տրդատին վերադարձնում է Տիգրանակերտը և այլ քաղաքներ³¹: Դա Արշակունի գահակալի համար «անսպասելի» էր: Նշանակում է այդ քայլը հարկադրանքով չէր թեւադրված, այլ արված էր խաղաղ ճանապարհով: Տրդատը հարգալից և երախտագիտությամբ է խոստում հռոմեացիների և պարսից արքայից արքայի մասին: Նա երեք անգամ Իրանի գահակալին կոչում է աստված արքայից արքա»³², Եթե Տիգրանակերտի և այլ քաղաքների հանձնումը 298 թ. դաշնագրության հետևանք լիներ, հայ թագավորն այդպիսի երախտագիտություն չէր արտահայտի պարսից արքայի նկատմամբ, քանզի վերջինս պարտված կողմն էր և քաղաքները զիջում էր հարկադրաբար: Իսկ արքայի անսպասելի նամակն ամենից առաջ հրովարտակ էր Տրդատի թագավորության ստատուսը ճանաչելու, որի համար և նա հրամայել էր հյուսիսային դարպասի վրա փորագրել այդ արձագրությունը: Այն հաստատում է, որ պայմանավորվածություն է կղել պարսիկների ու հռոմեացիների միջև և երկուստեք ճանաչվել են Տրդատի իրավունքները: Այս փոխհամաձայնությունը երկու ինքնակալների և Տրդատի միջև կարող էր լինել միայն ներսեհի գահակալության սկզբնական շրջանում:

Այս փաստերի կողքին մենք ունենք Պայկուլիի արձանագրության վկայությունը, որտեղ ներսեհի գահակալության արարողության շնորհավորողներից մեկն է նաև Հայոց թագավոր Տրդատը: Վերջինս 28 շնորհավորողների թվում 14-րդն է հիշատակվում³³:

293 թ. հետո, ճանաչվելով նաև Հայաստանի մնացած մասի թագավոր, Տրդատն իր քաղաքական կենտրոնը Եկեղյաց գավառի Չրմես ավանից պիտի փոխադրեր Այրարատ՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Քրիստոնեության տարածման մասին պահպանված ավանդական պատմությունը Հայաստանում կապվում է Այրարատ նահանգի և նրա կենտրոններ Վաղարշապատի ու Արտաշատի հետ: Վերջինում էր Խորվիրապը:

3. 296—297 թթ. ՊԱՐՍՎԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԾՐԻՆԻ 298 թ. 40-ԱՄՅԱ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Արքայից արքա ներսեհը պայքարելով ներքին թշնամիների դեմ, ամրապնդեց իր գահը³⁴, ուշադրություն դարձնելով ստեղծված ստորադաս վիճակի վրա; որում գտնվում էր Սասանյան Իրանը՝ Հռոմեական կայսրության հանդեպ: 296 թ. ներսեհը, շեղյալ համարելով 284, 287 և 293 թթ. համաձայնագրերը Դիոկղետիանոսի և Տրդատ Գ-ի հետ, սկսեց պարսկահռոմեական պատերազմը:

30 J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 124, 152 և այլն: Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

31 Նույն տեղում: Այդ քաղաքներից՝ Նեկրանը:

32 J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 134—135, Հ. Մանեգոյան, նշվ. աշխ., էջ 121: Վերջինս կարծում է, որ արձանագրության ժամանակը 298 թ. է (նույն տեղում, էջ 122):

33 Paikull, 117—119, B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285:

34 В. Г. Лыкокин, Иран в III в., М., 1979, стр. 59—73